

**МАҚОМИ «ЧАМХАРАТУ-Л-АМСОЛ»-И АБЎҲИЛОЛ АЛ-АСКАРӢ ДАР
ТАҲАВВУЛИ ФАРҲАНҒҲОИ АМСОЛ ВА ҲИКАМИ АРАБӢ**

**THE STATUS OF JAMHARAT AL-AMTHĀL BY ABŪ HILĀL AL-‘ASKARĪ
IN THE DEVELOPMENT OF ARABIC PROVERBIAL AND WISDOM
LITERATURE**

Максудов Умед Олимович

доктор филологических наук, доцент кафедры теории перевода английского
языка, Университет мировых языков Узбекистана

Одилов Баходир Бахтиярович

заведующий кафедрой теории перевода английского языка,
Университет мировых языков Узбекистана

Аннотация. Статья посвящена исследованию арабских пословиц и изречений (амсаль ва хикам), их роли в культуре, истории сбора и систематизации. Автор отмечает, что арабы с древности широко использовали пословицы в научных, социальных и политических контекстах, а также как отражение народного сознания, мышления и религиозных верований. В работе подробно рассматривается процесс научного изучения и каталогизации этого фольклорного жанра, начиная с доисламской эпохи, когда пословицы передавались устно и служили завершением повествований. Особое внимание уделяется ключевым сборникам, в частности, первому крупному и систематизированному труду «Джамхарату-ль-амсаль» Абу Хилаля аль-Аскари (X в.), который заложил основы для последующих исследований. Вершиной же этой традиции признаётся труд «Маджмау-ль-амсаль» Абуль-Фазля аль-Майдани (XII в.), который не только собрал более 6 тысяч пословиц, но и снабдил их историческими и лингвистическими комментариями, а также включил хадисы и изречения халифов. В статье также анализируется вклад других учёных, таких как аз-Замахшари, и прослеживается полемика между ними. В заключении подчёркивается непреходящая литературная, воспитательная и историческая ценность арабских пословиц, их влияние на формирование нравственных ценностей и их изучение вплоть до современного периода.

Ключевые слова: Арабские пословицы, изречения (хикам), фольклор, «Джамхарату-ль-амсаль», Абухилаль аль-Аскари, «Маджмау-ль-амсаль», Абуль-Фадль аль-Майдани, арабская литература, культура, народная мудрость, историко-лингвистический комментарий.

Abstract. The article explores Arabic proverbs and wise sayings (amsāl wa ḥikam), their role in culture, and the history of their collection and systematization. The author notes that Arabs have widely used proverbs since ancient times in scientific, social, and political contexts, as well as a reflection of popular consciousness, thought, and religious beliefs. The work examines in detail the process of scholarly study and

cataloging of this folklore genre, starting from the pre-Islamic era when proverbs were transmitted orally and served as conclusions to narratives. Particular attention is paid to key anthologies, especially the first major and systematic work "Jamharat al-amsāl" by Abū Hilāl al-ʿAskarī (10th century), which laid the groundwork for subsequent research. The pinnacle of this tradition is recognized as the work "Majmaʿ al-amsāl" by Abū al-Faḍl al-Maydānī (12th century), which not only collected over 6,000 proverbs but also provided them with historical and linguistic commentary, including hadiths and sayings of the caliphs. The article also analyzes the contributions of other scholars, such as al-Zamakhsharī, and traces the polemics between them. In conclusion, the enduring literary, educational, and historical value of Arabic proverbs is emphasized, along with their influence on the formation of moral values and their study up to the modern period.

Keywords. Arabic proverbs, wise sayings (hikam), folklore, "Jamharat al-amsal", Abu Hilal al-Askari, "Majma' al-amsal", Abul-Fadl al-Maydani, Arabic literature, culture, folk wisdom, historical and linguistic commentary.

Мусаллам аст, ки аз қадим арабҳо зарбулмасалу мақолҳоро зиёд истифода мекарданд. Дар ағлаби мавзӯҳои илмӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ зарбулмасалу мақолҳо бештар корбаст мегардид. Бинобар ин, амсолу ҳиками арабӣ дар мавзӯҳои ахлоқ, тарбия, расму оин дучор шуда, инъикосгари шуур, тафаккур ва ақоиди динии мардум маҳсуб мешавад. Амсолу ҳикам миёни мардум ба ҳайси далел, бурҳон, исбот истифода мегардид.

Адабиётшиносони араб дар натиҷаи омезиш ва таҷқиқ ба чунин хулоса омадаанд, ки амсол ва ҳикам дорои ҷаҳор омил (эҷози лафз, сикҳатии маъно, ҳусни ташбеҳ ва ниҳоятӣ баҳоғат) будааст. Амсол ва ҳикам бештар дар батни қиссаву афсонаҳои халқӣ ба ҳайси хотима истифода мегардид. Зеро, арабҳо дар анҷоми қисса ва афсонаҳо амсол ва ҳикамро зикр мекарданд. Дар бештари ҳолат амсол ва ҳикам хотимабахши устура ва ривоятҳои давраи ҷоҳилӣ маҳсуб мегашт. Масалан, дар қиссаи «аз-Зубо» зарбулмасали зерин хуб истифода шудааст. « لا يطاع لقصير أمر و لأمر ما جمع كثير أنه بيدي لا بيد أمر » (1, Ҷ.2. 431), яъне **ба амри Қасир итоат намекунад ва ба амре, ки аз рӯи хоҳишаи ҳосил шудааст, на ба тақозои амр**. Ё худ амсол ва ҳикамро метавон дар таълифоти Имрулқайс ба мушоҳида гирифт (1, Ҷ.2. 431): « لا صحو اليوم و لا سكر غداً، اليوم أمر و غداً خمر ». Тархума: **Имрӯз на ҳушёрӣ асту пагоҳ на мастӣ; имрӯз амр аст, пагоҳ хамр**.

Дар хусуси аввалин гӯяндаи амсол ва ҳиками араб донишмандони зиёд андешаҳои мухталиф матраҳ кардаанд. Масалан, адиби маъруфи араб Ҷоҳиз дар ин маврид чунин менависад: «аз ҳукамову булагову руасо Аксам ибни Сайфӣ, Рабаи ибни Ҳизор, Ҳарам ибни Қатиа, Омир ибни Зарб, Лабид ибни Рабаи ва миёни онҳо Аксам ибни Сайфӣ ат-Тамимӣ ва Омир ибни Зарб ал-Адвониро ба ҳақиқат наздик донистааст. Зеро, Аксам ибни Сайфӣ бештар амсол ва ҳикамро миёни арабҳо тақрор мекард» (1, Ҷ.1-2. 18; 88; 105; 115; 118; 187; 280...). Барои тасдиқи афкори боло боз чанд мисоли дигар аз Аксам ибни Сайфӣ меорем: « إدراً » (Шабро ба худ ҷавшан кун, зеро шаб аз нохушиҳо эмин медорад), « المرء يعجز لا مهالة » (Бе шубҳа мард пиру оҷиз мешавад) « لا جماعة لمن » (Ҷамъият барои касе нест, ки бо мардум хилоф меварзад).

Зухури амсол ва ҳикам ба даврони қабл аз китобат ва навиштаҳои адибони аҳди бостон тааллуқ дошта, баъдан ба сурати нақл аз даҳони халқ дар адабиёти атиқои милали мутамаддин сабт гардидааст. Катибаҳои мутааллиқ ба сумериҳо, ки навъи хати меҳӣ доштанд, ҳовии амсол ва ҳиками зиёд буда, аз сеи мутарҷимон тархума гардидааст. Аксари зарбулмасалу мақолҳо дар осори шуарову нависандагон истифода гашта, дар шеваи мардум роиҳ буд ва ба таври афсона, қисса ва ҳикоя аз даҳон ба даҳон нақл мешуд.

Дар авоҳири асри X дар иртибот ба осори Муфаззал аз-Забӣ ва Абӯубайд Қосим ал-Ғаравӣ боз як асари пураарзиши панду ахлоқӣ бо номи «Ҷамҳарату-л-амсол» таълиф гашт, ки муаллифи он адиби маъруфи асримиёнагии араб Абӯҳилол ал-Аскарӣ (ваф.1005) мебошад. Ин асар аввалин бор соли 1889 дар Бомбай нашр гардид ва дар он беҳтарин зарбулмасалҳои то замони муаллиф шомил гаштааст (21, 489; 22, 35). «Ҷамҳарату-л-амсол»-и Абӯҳилол ал-Аскарӣ байни кутуби амсолу ҳикам бо махсусият ва вижагиҳои хеш дорои имтиёз мебошад. Аз назари аввал ин нахустин асарест, ки дар он амсолу ҳикам дар алоҳидагӣ шарҳу тавзеҳ ёфтаанд.

Адиб дар «Ҷамҳарату-л-амсол» беш аз 3 ҳазор амсолро ҷамъоварӣ карда, онро дар 29 боб тартиб додааст. Аз ин миён 800 масал дар вазни «афъалу мин» омадааст, ки як қисм зарбулмасалҳо аз «Дуррату-л-фоҳира»-и ҳамзай Исфаконӣ иқтибос шудааст. Асар аз рӯи ҳуруфи абҷад тадвин шуда, риояти ҳарфи аввали ҳар масал ба назар мерасад. Абӯҳилол ал-Аскарӣ бевосита масалномаҳои пешиниёро истифода кардааст. Илова бар ин, Абӯҳилол ал-Аскарӣ ба тафсири ҷанбаҳои луғавӣ ва таърихии зарбулмасалҳо, гоҳ барои таъйини онҳо аз зарбулмасалҳои форсӣ, оёти қуръонӣ, ақодиси набавӣ баҳрабардорӣ кардааст (1, Ҷ. 2. ҳарфи «Итқӣ»; 4, 201-204).

Нависандагоне, ки дар садаи XI м. ба ҷамъоварии амсол ва ҳиками арабӣ пардохтаанд, ҳаргиз ба шўҳрати мутақаддимон ноил нагаштаанд.

Боиси зикр аст, ки маҳмеаҳое, ки пас аз қарни X тадвин гаштаанд, дар пайравӣ ба осоре чун «Амсолу-л-араб»-и Муфаззал аз-Забӣ, «Китобу-л-амсол»-и Абеубайд Қосим ибни Салом, «Дуррату-л-фоҳира»-и ҳамза ибни ҳасан Исфаконӣ ва хосса «Ҷамҳарату-л-амсол»-и Абӯҳилол ал-Аскарӣ ҷамъоварӣ шудаанд. Зеро «Ҷамҳарату-л-амсол»-и Абӯҳилол ал-Аскарӣ нахустин асари комил аст, ки дар таърихи гирдоварӣ ва тадвини амсол ва ҳиками арабӣ ҳамчун сарчашмаи меътамад ва беҳтарин доништа шудааст.

Номи чанде аз муаллифонеро, ки баъд аз «Ҷамҳарату-л-амсол»-и Абӯҳилол ал-Аскарӣ осори хешро таълиф кардаанд, ёдовар хоҳем шуд:

Зайд ибни Рафоа (вафот 1010), Абулфараҷ Алӣ ибни Ҳусайн, Муҳаммад ибни Абулқосим Убайдулло, Абулҳасан Алӣ ибни Фазл Муайяди Толакони, Абдумалик ибни Муҳаммад Саолибӣ, Убайдулло ибни Аҳмади Майконӣ (12, Ҷ.2. 347; 4, 205-206). Ҷамчунин, муаллифи ношинос китобе зери номи «Китобу-л-амсол» дорад, ки он дорои 375 зарбулмасали арабӣ мебошад. Ин зарбулмасалҳо бар асоси ҳарфи аввал тадвин гардида, муаллиф шарҳи мухтасар ва аз ҷиҳати луғавӣ нукоти ҷолибро меорад (4, 206-208). Алӣ ибни Муҳаммад

ибни Хатиб ал-Мовардӣ дар гирдоварии «Амсол ва ҳикам» ба осори Ҳамзаи Исфакхонӣ ва Абӯхилол ал-Аскарӣ пайравӣ кардааст (4, 15; 16).

Пас аз ин давраи гирдоварӣ ва тадвини фарҳангҳои амсоли арабӣ, дар садаи XII Аҳмад ибни Муҳаммад Абулфазли Майдонӣ рӯи сахнаи адабӣ бо осори гаронбаҳои хеш падида омад.

Ӯ кӯшидааст, то ҳомеи фарҳангҳои ба зарбулмасалҳо алоқамандро ба як маҳмеа ҳам оварад. Ховаршиноси аврупоӣ Шайла Вебстер ба ин назар аст, ки «Маҷмау-л-амсол»-и ал-Майдонӣ аз беҳтарин осори амсолу ҳикам байни фарҳангҳои дигар доништа шудааст. Ин асар аз ҷониби муҳаққиқон Карл Броккелман ва Игнатс Голдсиер чунин тавсиф ёфтааст: «Нусхаи аслий ва баргардони «Маҷмау-л-амсол»-и ал-Майдонӣ то ҳол дар китобхонаҳои олам маҳфуз мебошад. Ин китоб аз ду ҷузъ иборат буда, шомили зарбулмасалҳои қадим, таърихи зисту зиндагонии араби давраи ҷоҳилий ва шарҳи назми адабиёти араб мебошад» (21, 144-115; 409; 22, 35). Асари вай «Маҷмау-л-амсол» комилтарин ва мӯътабартарин фарҳанги амсол дар адабиёти араб доништа шуда, соҳиби унвони шохис ва меъёре дар ин мавзӯ шинохта шудааст (4, 209). Абулфазли Майдонӣ дар «Маҷмау-л-амсол» на танҳо зарбулмасалҳои кӯҳанро ҷамъоварӣ кардааст, балки як қатор зарбулмасалу мақолҳои навхостаро (*шакли арабиаш «муваллид» буда, аз замони ҷамъоварии Абулфазли Майдонӣ пайдо гаштааст. Амсоли муваллид – панду ҳикмат ва амсоли тозаэҷодкардаи олимони аст*) ба асари худ ворид намудааст. Дар «Маҷмау-л-амсол» зиёда аз 6 ҳазор амсол истифода шудааст. Абулфазли Майдонӣ ҳамаи сарчашмаҳои мавриди истифодаро дар муқаддимаи китоб зикр намудааст (9, 4-5). Боби 29-уми асар ба «Айёму-л-араб» бахшида шуда, муаллиф дар боби 30-юм 58 ҳадис ва зарбулмасалҳои ҳақимонаро аз забони Паёмбари ислом (с) ва ҳулафои рошиддин иқтибос овардааст (4, 216-218). «Маҷмау-л-амсол» дар соли 1170 аз ҷониби шогирди Майдонӣ Абӯяъқуб ибни Тоҳири Хуввия мухтасар карда шуда, номи «Фароиду-л-хароид фи-л-амсол ва-л-ҳикам»-ро гирифтааст (4, 209).

Бояд таъкид дод, ки номи шоир бо ин асараш чунон ба якдигар пайваст, ки бархе бо ибораҳои зерин нисбат додаанд: «Соҳибу-л-амсол» (15, 254), «Соҳибу-л-китоби-л-амсол» (9, 51).

Мувофиқи манобеъ гуё Замахшарӣ ва Майдонӣ байни худ муносибати сарде доштанд. Ҳангоме ки Ҷоруллоҳ Замахшарӣ китоби «Маҷмау-л-амсол»-и Майдониро мутолиа намуд, ба ӯ равшан гардид, ки аз китобаш «ал-Мустақсо фӣ амлоли-л-араб» дар заминаи сохт ва мӯхтаво беҳтару арзишмандтар будааст. Пас, чизе дар заминаи сахву иштибоҳ дарёфта натавонист ва бо мақсади сарзаниш номи Майдониро тағйир дод. Ба аввали номи ал-Майдонӣ ҳарфи «нун»-ро пайваст намуд, дар натиҷа «ан-Намедонӣ» ҳосил гардид. Яъне, Замахшарӣ Майдониро бо мақсади маломат ба шахси нодону ҷоҳил баробар гузоштааст. Дар ҷавоб Майдонӣ гуфтаҳои Замахшариро инкор карда, ба тағйири номи Замахшарӣ пардохтааст. Ӯ ҳарфи «мим»-ро ҳазф карда, ба ҷои он «нун»-ро ҳамроҳ карда, «аз-Занахшарӣ» ҳосил намудааст, ки маънои «Фурӯшандаи зани хеш»-ро ифода намудааст (3, Ҷ.2. 108; 19, Ҷ.5. 393). Котимир ном олиме дар навиштаи Майдонӣ иштибоҳе дарёфта, чунин изҳори андеша намудааст:

«Уламое, ки ба ин тавр сухан мегӯянд, форснажод буда, ба забони арабӣ балад нестанд, зеро калимаи «зан» (имраатун) ва «шарӣ» (боин) ба ҳам сахван омехта шудааст» (19, X.5. 181). Қои дигар Ҳочӣ Халифа ишора бар он мекунад, ки Замахшарӣ пас аз мутолиаи «Маҷмау-л-амсол»-и Абулфазли Майдонӣ ба тааҷҷуб омада, аз таълифи китоби хеш саҳт дилгир шудааст (19, Ҷ.5. 393). Пас, ба мо тааҷҷуби Замахшарӣ равшан мегардад, ки чаро ӯ Майдониро сарзаниш кардааст? Ё худ, китоби Майдониро «Ҳодӣ ли-ш-шодӣ» ном гузоштааст, ки маънои «Ҳадякунандаи шодӣ» дорад, ки бо мақсади ҳаҷву масҳараи Майдонӣ гуфта шудааст. Майдонӣ дар посух чунин навиштааст: «إذا رجعت نعلك و هذه لا» (19, X.5. 393-94) - *Агар аз райъат баргардӣ, узратро қабул мекунем ва ин навъ суханон барои шайхон лоиқ нест.*

Абулфазли Майдонӣ дар муқаддимаи «Маҷмау-л-амсол» қайд мекунад, ки ҳини ҷамъовариҳои амсол ва ҳиками арабӣ ӯ бештар аз 50 кутуби пешин баҳрабардорӣ кардааст (9, 4). Номи чанде аз ин кутубро ёдовар мешавем: «Китобу-л-амсол»-и Абӯамр ибни Ало (вафот 762), «Китобу-л-амсол»-и Муфаззал ибни Яъло аз-Забӣ (вафот 787), «Китобу-л-амсол»-и Абӯфайд Муърич ас-Сидусӣ (вафот 811), «Китобу-л-амсол»-и Абӯубайд Муаммар ибни Мусанно (вафот 826), «Китобу-л-амсол»-и Абӯзайд ал-Ансорӣ (вафот 831), «Китобу-л-амсол»-и Абдумалик ибни Қариб ал-Асмаӣ (вафот 831), «Китобу-л-амсол»-и Абӯубайд Қосим ибни Салом (вафот 839), «Китобу-л-амсол»-и Муфаззал ибни Салама аз-Забӣ (вафот 903), «Дуррату-л-фоҳира»-и Ҳамза ибни Ҳасани Исфаҳонӣ (вафот 962) ва ғайра.

Адиб ишора мекунад, ки ҳангоми овардан ва шарҳ додани амсол ба Абӯубайд ибни Шаррия, Ато ибни Мусҷаб ва Шарқӣ ибни Қатомӣ пайравӣ кардааст. Илова бар ин, аз рӯи иттилои Зилҳойм Рудолф ӯ аз зикри номи чандин уламову удабои давраи пешин ба мисли Абӯсулҳайм ва якҷанд забоншиносони ҳамасри хеш худдорӣ кардааст (4, 148). Инчунин, шарҳшиноси олмонӣ Зилҳойм Рудолф мулоҳиза кардааст, ки Майдонӣ «Ҷамҳарату-л-амсол»-и Абӯҳилол ал-Аскарӣ ва «Фаслу-л-мақол фӣ шарҳи китоби-л-амсол»-и Абӯубайд Бақриро ба ҳайси сарчашма дар муқаддимаи асараш зикр накардааст (4, 148). Зеро, мувофиқи омезиш ва таҳқиқи «Ҷамҳарату-л-амсол»-и Абӯҳилол ал-Аскарӣ ва «Махмау-л-амсол»-и Абулфазли Майдонӣ маълум гашт, ки дар ин осор шабоҳат, принципҳои тадвини китоб ва маълумот мувофиқ меояд. Карл Броккелман таъкид мекунад, ки шояд ал-Майдонӣ аз китоби Абӯҳилол ал-Аскарӣ пурра ребардор карда бошад, зеро иттилооти дохили ин ду асар ба ҳам монанд аст (21, 408-410).

Абулқосим Маҳмуд ибни Умар аз-Замахшарӣ (1075-1144) маҷмӯаи зарбулмасалҳоро дар «ал-Мустақсо мин амсоли-л-араб» ба тартиби алифбо бо дарназардошти 3 ҳарфи аслии гирдоварӣ кард. Дар баъзе ҳолатҳо шарҳи луғавӣ ва наҳвии Замахшарӣ нисбат ба шарҳи Абулфазли Майдонӣ муфасссалтару судмандтар аст. Замахшарӣ дар вақти тадвини китоби хеш, осори як қатор шоирон ва донишмандони давраи хоҳилӣ аз қабили «Китобу-л-муирақ фи-л-уурия ва-л-хаёли ила хониби-л-фитна ва-д-дуҳо», «ал-Мавъизату-л-ҳасан», «Калила ва Димна» (Абдуллоҳ ибни Муқаффо) ва аз ашъори Мутанаббӣ ва

«Чамҳарату-л-амсол» истифода кардааст. Бавижа, Замахшарӣ баҳри таснифи амсолу ҳикам аз ашъори Мутанаббӣ бархурдор шудааст. Масалан, порчаи зеринро аз Мутанаббӣ намуна меорад:

و ما يقولون لي: ما أنت في كلّ بلدة
ما تبتغي؟ أبتغي جَلَّ أَنْ يُسْمَنِي
ضاقت فلما استحكمت حلقاتها
فرجت وكنت أظنها لا تفرج

Ва он чи, ки ба ман мегуфтанд: ту дар ҳар диёр кистӣ?

Чӣ мехоҳӣ? Меҳостам, ки маро бузург хонанд

Вақте ҳалқаи роҳаш баста шуд, аҳволаш бад гашт

**Пас он ҳалқа кушода шуд ҳарчанд ман гумон мекардам, ки он кушода
нахоҳад шуд.**

Адибони асримиёнагии араб дар ашъори хеш амсол ва ҳиками халқии арабро истифода намуда, пайваста ба силки назм кашидаанд.

а) арзиши таърихӣ. Зарбулмасалу мақолҳо дорои қобилияти ифода намудан ва ниғаҳдории ҳодисаву воқеаҳои таърихианд:

(1, Ҷ.2. 431). اليوم خمر و غداً أمر

Имрӯз мастӣ асту пагоҳ ҳушёрӣ.

Яъне, ин ҷо фосилаи вақт ифода гашта, он баёнгари ҳодисаест, ки дар таърих сабт хоҳад шуд, яъне ҳодисаи кушта шудани падари Имрулқайс ба назар гирифта шудааст. Барои баёни зарбулмасали боло зарбулмасали маъмули тоҷикӣ «**Поёни шаби сияҳ сафед аст**»-ро орем, пас мувофиқи мақсад хоҳад шуд.

Ё ба таври зерин:

Аз наи ҳар шом субҳе аст.

Аз наи ҳар шабе бувад рӯзе.

Аз наси зулмат басте хушедҳост.

Баъди навмедӣ басте уммедҳост.

Ҳар гамеро шодӣ дар неш аст.

Оқибати торикӣ рӯшноист.

б) арзиши иҷтимоӣ.

(1, Ҷ.1. 197). إِنَّ الْبِغَاثَ بِأَرْضِنَا يُسْتَنْسَرُ.

Мақоли болоиро шарқшиноси рус Илнур Сарбулатов чунин тарҷума кардааст: «Даже мелкие пташки в нашем краю становятся орлами!» (13, 7). Ин ҷо вожаи «ал-буғос» ифодагари маънои навъе аз парранда буда, танаши аз лошакӯр хурдтар аст. Ҳикмати зарбулмасали зерин чунин аст: агар шахси заиф ва дармондари рӯҳбаланду дастгирӣ намоӣ ӯ тавонову соҳиби эҳтиром мегардад. Барои тақвияти андешаи хеш байтеро меорем:

أنصر أخاك ظالماً أو مظلوماً.
لا في العير ولا في النفير.

Дӯсти хешро ёрӣ деҳ, ки ӯ золим аст ё мазлум,

На аз ҳайвон аст, на аз башар.

Илова бар ин, зарбулмасали боло дар қомуси арабӣ ба русии ба таври зайл тарҷума шудааст:

Ни богу свечка ни черту кочерга.

На дузди бозор, на шайхи мазор.

в) аммо баъзе амсолу ҳикам ифодагари афкори ҳассосу огоҳкунандаи ояндаи наздикро тақозо мекунад:

(1, Ҷ.1. 67) *إِنَّ مِنَ الشَّرِّ خِيَارًا.*

Бешиак аз як бадӣ хубиҳое сар мезананд.

Чунонки Ҷалолуддини Румӣ фармудааст:

Аз паи ҳар гирия охир ханда аст.

Имоди Кирмонӣ бошад чунин баён намудааст:

Тарки бадӣ некиҳодӣ бувад,

В-охири ғам аввали шодӣ бувад.

Аммо дар зарбулмасали зер баръакс нобаробариву нокомиҳо ифода шудаанд:

إن في الحسن شقوة.

Ҳусн бадбахтиҳо дорад.

Вариантҳои тоҷикӣ:

Аз паи ҳар нӯше неше.

Аз паи ҳар шодӣ бувад ғам.

Аз паи ҳар сур мотаме.

Охири ханда гирия аст ва амсоли ин.

Ё Абулҳасани Фарруҳӣ чунин менигорад:

Ҳамеша то ба гетӣ шодие аз пай бувад ғамро,

Чунон чун к-аз паи ҳар сур дорад даҳр мотамро.

(1, Ҷ.1. 213). *بِهِ دَاءٌ ظَبِي*

Ў дарди оҳу дорад (яъне, дарди бе даво).

Яъне, Абӯҳилол шарҳ медиҳад, ки оҳу дар асл бемор нест, зеро ў солим аст ва танҳо пеш аз марги хеш бемор мешавад. Инчунин қайд мекунад, ки агар оҳу бемор гардад, ў ба фаҳми дарди узвҳояш намеравад, яъне дар асл бемориаш номаълум аст. Ҳикмати мақоли зикршуда, ин аст, ки шахс набояд худро ба беморӣ вонамуд созад.

Аммо зарбулмасалҳои давраи исломӣ то андозае инъикосгари дини мубини ислом буда, дар наъту ҳамди Худо ва тавсифи арзишҳои милливу мазҳабӣ эҷод шудаанд.

رَأْسُ الدِّينِ التَّقْوَى.

Асоси дин тақво аст.

مَنْ صَدَّقَ اللَّهَ نَجَا

Касе, ки ба Худои худ содиқ аст, наҷот меёбад.

Дар фарҳангҳои минбаъда муаллифон чуз такрор ва иқтибос дигар навоарӣ ё маълумоти тозаеро зикр накардаанд. Афзун бар ин, дар фарҳангҳои амсол ва ҳиками то оғози асри аввали аббосӣ ба мисли «Амсоли муваллида» ва сарчашмаҳои дигари қарни X аз сӯи донишмандон ва адибони минбаъда ба таҳқиқ кашида шудаанд.

Муҳимтарин гирдоварандагони масалҳои қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ инҳоянд: Ҳасан ибни Фазл (вафот 895) - муаллифи «ал-Амсолу-л-комила фи-л-Қуръони» (5, 75), Ҳусайн ибни Муҳаммад ибни Мавдуд ал-Ҳарронӣ (вафот 931)

- муаллифи «ал-Амсолу-с-соира ан Расулиллох» (14, 348), Муҳаммад ибни Алӣ ат-Тирмизӣ (вафот 933) - муаллифи «ал-Амсолу мина-л-китоби ва-с-суннати», Ибни Дурайд (вафот 934) - муаллифи «Амсолу Алӣ ибни Абитолиб» ва асари дигар бо номи «ал-Амсолу-н-набавия», Иброҳим ибни Муҳаммад Нафтавия (вафот 935) - муаллифи «Амсолу-л-Қуръон», Ҳусайн ибни Абдуррахмон Халлоди Ромаҳзарӣ (вафот 971) - муаллифи «Амсолу-л-ҳадис», Абдуллоҳ ибни Муҳаммади Ансорӣ Исфаҳонӣ (вафот 980) - муаллифи «ал-Амсол», Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Ҷунайди Искофӣ (вафот 993) муаллифи «Амсолу-л-Қуръон», Шариф Ризо (вафот 1016) - муаллифи «ал-Мучозоту-н-набавия», Ибни Ҳусайн Сулма (вафот 1016) - муаллифи «Амсолу-л-Қуръон» (17, 168), Абдумалик ибни Муҳаммад Саолибӣ (вафот 1038) - муаллифи «Китобу-л-амсол биоётин мина-л-Қуръони ва ахборин ани-н-набийи ва-л-каломи-л-араби ва удабои-л-аҷами» (14, 441), Алӣ ибни Муҳаммад ибни Хатиб ал-Мовардӣ (вафот 1063) - муаллифи «ал-Амсолу-л-комина фи-л-Қуръони» ва «Шихобу-л-ахбори» (4, 38), Рашидуддин Ватвот (вафот 1178) - муаллифи «Матлубу кулли толибин мин каломи Алӣ ибни Абитолиб». Он шомили 100 зарбулмасали Имом Алӣ буда, ҳамроҳ бо тарҷумаи форсӣ ва олмонӣ дар Лейптсик соли 1837 ба чоп расид. Сулаймон ибни Банин ибни Халафи Дақиқии Мисрӣ (вафот 1217) - муаллифи «ал-Ақволу-л-арабия фи-л-амсоли-н-набавия» (15, Ҷ.1. 184-185), Муҳаммад ибни Алӣ Хаймӣ (вафот 1245) - муаллифи «Амсолу-л-Қуръон» (15, Ҷ.1. 184-185), Абдуллоҳ ибни Муҳаммад маъруф ба Ибни Ғоним (вафот 1344) - муаллифи «ал-Ғоикӯ фи-л-лафзи-р-роикӣ» шомили 10 ҳазор зарбулмасал ва амсоли ин.

Машҳуртарин гирдоварандагони маҷмӯаҳои амсоле, ки аз осори шоирон, ҳакимон ва машоҳири араб баҳра бурдаанд, инҳоянд: Адӣ ибни Муҳаммади Мадоинӣ (вафот 831) - муаллифи «Китобу-л-мутамаССИлин» (10, 116), Абдулло ибни Халиди Абӯумайсил (вафот 855) - муаллифи «ал-Абёту-с-соира» (8, Ҷ.4. 150), Аҳмад ибни Яҳёи Саълаб (вафот 903) - муаллифи «Китобу-л-амсол» (6, 81), Айина ибни Минҳол - муаллифи «ал-Амсолу-с-соира», Абӯбакр Муҳаммад ибни Қосим ибни Башшор Анборӣ (вафот 940) - муаллифи «аз-Зохир фӣ маонӣ калимоти-н-носи», ки шомили 834 масал аст. Ҳамзаи Исфаҳонӣ (вафот 962) - муаллифи «ал-Амсолу-с-содира ан буюти-ш-шеъри» (7, 186). Ин асар дорои 700 байти ашъори мухталиф ва ба тартиби алифбо буда, дар 7 боб аст (15, 359-360). Ҳамзаи Исфаҳонӣ асари дигаре бо унвони «Китобу-т-тамсил фӣ табошири-с-сурур» (16, 154) дорад. Соҳиб ибни Аббод (вафот 995) «ал-Амсолу-с-соира мин шеъри-л-Мутанаббӣ»-ро таълиф намудааст, ки бо тарҷума ва шарҳу тавзеҳ соли 1939 дар Техрон бо кӯшиши Фирӯз Ҳарирчӣ мунташир шудааст. Ҳасан ибни Ҳусайн Сакрӣ муаллифи «ал-Абёту-с-соира» (15, 86), Абдумалик ибни Муҳаммади Саолибӣ (вафот 1038) муаллифи «ат-Тамсилу ва-л-муҳозара» буда, асари мазкурро ба Қобус ибни Шамгир тақдим намудааст. Муҳаммад ибни Абӯбаكري Розӣ (вафот 1268) муаллифи «ал-Амсол ва-л-ҳикам» аст, ки аз 606 байт, 293 мисраъ ва 18 фасл иборат аст. Муаллиф зарбулмасалҳоро аз ҷиҳати тарбия ва ахлоқ тасниф кардааст. Илова бар ин, ӯ бештар аз кутуби Роғиби Исфаҳонӣ ва Соҳиб ибни Аббод баҳрабардорӣ кардааст (18, 16-17). Фирӯз Ҳарирчӣ китоби Розиро ба забони форсӣ тарҷума ва шарҳ намуда, якчанд

маротиба дар Техрон чоп намудааст; Мачдуддин Муҳаммад ибни Алӣ Арбилӣ (вафот 1279) «Фокиҳа», Ибни Арабшоҳ -муаллифи «Мухтасару амсоли-ш-шарифа-р-ризоу-л-хулафои ва муфокиҳату-з-зурафои» мебошад. Ин китоб ба шеваи «Калила ва Димна» тадвин шуда, маротиби зиёд ба чоп расидааст. «Амсолу Лукмони Ҳаким» бошад, тавассути Роҳиби Насронӣ навишта шуда, ба лотини, фаронсавӣ ва форсӣ тарҷума шудааст (11, Ҷ.2. 347; 14, Ҷ.2. 1592-1593).

Дар пойн рейхати фарҳангҳои бахшида ба амсол ва ҳиками арабӣ оварда мешавад, ки муаллифон «Ҷамҳарату-л-амсол»-ро ҳамчун сарчашмаи дараҷаи аввал истифода бурдаанд:

1. **«Китобу-л-амсол»-и Абӯнидо Ғиндучонӣ Муҳаммад ибни Аҳмад (вафот 1039).** Зикраш дар «Мачмау-л-амсол»-и Майдонӣ гузаштааст.

2. **«Китобу-л-амсол»-и ал-Истахрӣ (вафот номаълум).** Дар «Мачмау-л-амсол»-и Майдонӣ (9, 331) зикр шуда, мувофиқи таъкиди уламои араб дар адабиёти араб 3 олим бо номи ал-Истахрӣ машҳур ҳастанд:

- Ҳасан ибни Аҳмад ал-Истахрӣ (вафот 940);
- Иброҳим ибни Муҳаммад ал-Истахрӣ (вафот 957);
- Алӣ ибни Саид ал-Истахрӣ (вафот 1014) мувофиқи иттилои Ибни

Надим ба ҳақиқат рост меояд (9, 137).

3. **«Китобу-л-амсол»-и Саолибӣ (вафот 1038).**

4. **«Китобу-л-амсол»-и ал-Миколӣ (вафот 1045).** Тавассути доктор Закӣ Муборак соли 1926 дар Қоҳира мунташир гардидааст.

5. **«ал-Васиту фи-л-амсоли»-и ал-Воҳидӣ (вафот 1076).** Афиф Муҳаммад Абдурраҳмон соли 1975 дар Қувайт таҳқиқ кардааст.

6. **«Фаслу-л-мақоли фӣ шарҳи китоби-л-амсоли»-и Бакрӣ (вафот 1090).** Ин шарҳ барои «Китобу-л-амсол»-и Абӯубайд буда, аз сӯи муҳаққиқон Эҳсон Аббос ва Абдулмачид Обидайн соли 1971 дар Байрут ба чоп расидааст.

7. **«Мачмау-л-амсол»-и Абулфазли Майдонӣ (вафот 1125).** Муҳиддин Абдулҳамид таҳқиқ карда, санаи 1959 дар Қоҳира мунташир кардааст.

8. **«ал-Мустақсо фӣ амсоли-л-араб»-и аз-Замахшарӣ (вафот 1144).** Дар Ҳайдаробод санаи 1962 нашр шудааст.

9. **«Фароиду-л-хароид фи-л-амсоли»-и Юсуф ибни Тохир ал-Хавия (вафот 1155).** Мувофиқи ҳуруфи ҳичой тадвин шуда, дар китобхонаи «Матҳафил-ироқӣ» таҳти рақами №564 ва дар Кубрилӣ №1346 нигоҳдорӣ мешавад.

10. **«Ғурау-л-ақвол ва дурау-л-амсол»-и Рашидаддуни Ватвот (вафот 1178).** Зикраш дар «Ҳидоят-л-орифин»-и Бағдодӣ гузаштааст, илова бар ин, дар китобхонаи Истанбул нусхае маҳфуз аст.

11. **«Фароиду-л-фавоид»-и Абулбаракоти Анборӣ (вафот 1182).** Дар китобхонаи «Аҳмад Солис»-и Истанбул таҳти рақами №2729 нигоҳдорӣ мешавад.

12. **«Китобу-л-амсол»-и Ибни Ҷавзӣ (вафот 1201).** Онро Ҳанбалӣ дар «Табақоту-л-ҳанобала» зикр кардааст (4, 148-149).

13. **«Мачмау-л-ақвол фӣ маони-л-амсол»-и Муҳаммад ибни Абдурраҳмон ибни Абулбақо Акбарӣ (вафот 1267).** Дар китобхонаи «Авқоф»-и Бағдод таҳти рақами №173 маҳфуз аст.

14. «Амсолу-с-соира»-и Абӯайина ибни Минҳол (вафот номаълум).

Қифтӣ дар «ал-Инбоҳ» (8, Ҷ.4. 176) зикр карааст, инчунин илова намудааст, ки ӯ яке аз забоншиносони замони хеш будааст.

Таҳқиқи зарбулмасалҳо дар давраи муосир низ идома ёфта, дар ин чода якчанд осори арзишманде аз қабилӣ «Зарбулмасалҳои ироқӣ дар мавзӯҳои ахлоқӣ»-и Музҳир Дурӣ, «ал-Амсолу-ш-шаъбия фи-л-Мавсил», «Маҷмау-л-амсоли-л-Мавсил»-и Абдулҳолиқи Даббӯҷ ва «Доиратулмаорифи амсолу ҳиками арабӣ»-и Маҳмуд Исмоил Синӣ, Насиф Мустафо Абдулазиз ва Мустафо Аҳмад Сулаймон рӯи кор омадаанд. Ё худ, И.Ю. Крачковский дар китоби хеш зикр мекунад, ки асарҳои С. Landiёк, «Рқовеқӣес et dictiones du people ақайе» - («*Зарбулмасал ва мақолҳои халқи араб*»-и К. Ланберг) ва Leyde «Рқовеқӣес et dictiones de la рқовине de Sykie. Section de Sayda» - («*Зарбулмасал ва мақолҳои Сурия*») беҳтарин бозёфт дар чодаи панду ҳикматҳои арабӣ дар қуруни XIX-XX маҳсуб мегардад (21, 315-316).

Илова бар ин, як қатор уламои Фарб ба амсолу ҳиками арабӣ бозтоби илмӣ баҳшида, таълифоти зиёд эҷод намудаанд. Чунончи дар Фаронса: Йен Ченей М. «Рқовеқӣес ақайес de l'Algekie et du Maghкей: in 3 vol.» - («*Зарбулмасалу мақолҳои Алҷазоир ва Мағриб*»-и Бен Ченеб М.), Ёkunot Z. «Рқовеқӣес et dictiones ақайес de Қайат»-и – («*Зарбулмасал ва чистонҳои арабӣ дар шаҳри Работ*»-и З.Брунот), Феққанат V. «Рқовеқӣес мақосаин» – («*Зарбулмасалҳои Мағриб*»-и В. Ферранат), Мексиек G. «Рқовеқӣес tunisiens»- («*Зарбулмасалҳои Тунис*»-и Г. Мерси), дар Англия Champion S.G. «Қасиал рқовеқӣс»- («*Зарбулмасалҳои наҷодӣ*»-и С.Х. Чемпион), Фқайһа Anis «Моқдеқи leianess рқовеқӣс»- («*Зарбулмасалҳои муосири Лубнон*»-и Анис Фрайҳа), дар Русия Владимир Гиргас - донандаи дастхатҳо роҷеъ ба зарбулмасали арабӣ асари «Словарь к арабской хрестоматии и Корану»-ро эҷод намудааст. В.А. Гордлевский «Арабские пословицы, написанные в Дамаске», Рзаев Х. «Сирийские пословицы и поговорки с русскими соответствиями», Пермяков Г.П. «Пословицы и поговорки народов Востока», Брагинский И.С. «Пословицы и поговорки народов Востока», Аникин В.П. «Мудрость народов. Пословицы и поговорки народов Востока», Шарбатов Г.Ш. «Арабские пословицы и поговорки»-ро ба таъб расонидаанд.

Ҳамин тавр, амсолу ҳикам дар дарозии мавҷудият ва таърихи хеш марҳилаҳои басо муҳталифро тай кардааст. Зарбулмасалу мақолҳо дорои махсусиятҳои адабиву бадеӣ буда, тадқиқи онҳо аз ҷиҳати илмӣ ва бадеӣ аҳамияти бузург дорад:

1. «Ҷамҳарату-л-амсол»-и Абӯҳилол ал-Аскарӣ дар густариш ва гирдовариву тадвини фарҳангҳои амсоли баъдина таъсири хосса дошта, адибон ва донишмандони гузашта ба он баҳои баланд додаанд. Ҷи тавре ки дар боло зикр гардид, нақши «Ҷамҳарату-л-амсол»-и Абӯҳилол ал-Аскарӣ дар ҳамёварӣ ва тадвини осори маъруф, чун «Амсол ва ҳикам»-и Алӣ ибни Муҳаммад ибни Хатиб ал-Мовардӣ (вафот 1058), «Маҳмау-л-амсол»-и Абулфазли Майдонӣ ва «ал-Мустақсо фӣ амсоли-л-араб»-и Маҳмуд ибни Умари Замахшарӣ хеле муассир аст.

2. Гирдоварӣ ва омӯзиши зарбулмасалу мақолҳо дар ташаккул ва тарбияи ахлоқи ҳамидаи инсон аҳамияти зиёд доранд. Амсолу ҳикам дар адабиёти араб ва форсу тоҷик ҷойгоҳи хосса дошта, дар муошират ва гӯиши мардуми араб бештар корбаст гардидааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Аскарӣ, Абӯҳилол. Ҷамҳарату-л-амсол. Ҷ.1-2. Таҳқиқу Абулфазл Иброҳим ва Абдулмачид Қатомиш. - Бейрут: Дору-л-мачид, 1988.
2. Деххудо Алиакбар. Амсол ва ҳикам. Ҷ.1-4. - Техрон: Амир кабир, 1382.
3. Замахшарӣ, Абулқосим. ал-Кашшоф. - Бейрут: Дору-л-маърифат, 1987.
4. Зилҳойм Рудолф. ал-Амсолу-л-арабията-л-қадима. Тарҷамату Рамазон Абдутаваб. - Бейрут: Муассисату-р-рисола, 1982.
5. Ибн Манзур. Лисону-л-араб. – Бейрут: Дору содир. 1982.
6. Ибни Надим. Китобу-л-фихраст. Техрон, 1339.
7. Исфаконӣ, Ҳамза. Дуррату-л-фоҳира фй-л-амсоли-с-сорира. Таҳқиқу Абдулмачид Қатомиш. - Қоҳира: Дору-л-маориф, 1971.
8. Қифтӣ, Абулҳасан. Инбоҳу-р-равот ʼала анбоҳи-н-нихот. Таҳқиқу Муҳаммад Абулфазл Иброҳим. - Миср: Дору-л-кутуба-л-мисрия. 1973.
9. Майдонӣ, Абулфазл. Маҷмау-л-амсол. Таҳқиқу Муҳаммад Муҳиддин Абдулмачид. Қоҳира, 1955.
10. Ниҳояту-л-араб ва-л-ахбору-л-фурс ва-л-араб. Ба тасҳеҳи Муҳаммад Тақӣ Донишпажӯх. Техрон, 1375.
11. Оқо Бузург ат-Техронӣ. аз-Зарӣ'ату. Бейрут, 1988.
12. Рамазон Абдутаваб. Муқаддима бар амсол. Техрон, 1362.
13. Сарбулатов И. Арабские пословицы и поговорки. Перевод с арабс. <http://www.nikuliman.ku/archives/535> (санаи мурочиат 10.06.2010).
14. Саркис Юсуф. Муъҷаму-л-матбуота-л-арабия. Қоҳира, 1928.
15. Суютӣ, Абулфазл. Буғияту-л-вуот. Таҳқиқу Муҳаммад Абулфазл Иброҳим. Қоҳира, 1964.
16. Хатиб, Саид Муҳаммад. Муқаддима бар «Амсолу фй амсоли-л-Қуръони ибн Қийма ал-Ҷавзӣ». Техрон, 1981.
17. Ҳамзаи Исфаконӣ. Мулуку-л-арз ва-л-анбиё. Таърихи паёмбарон ва шоҳон. Тарҷумаи Ҷаъфари Шиор. Техрон, 1347.
18. Ҳарирчӣ, Фирӯз. Муқаддима бар «Амсол ва ҳикам»-и Розӣ. Техрон, 1984.
19. Ҳочӣ Халифа. Кашфу-з-зунун ан асоми-л-кутуб ва-л-фунун. 1984.
20. The Bohoodurson, or various Spectacles, being a choice collection of Proverbs and Morals in the English, Latin, Bengalee, Sanscrit, Persian and Arabic languages. Compiled by Neelrutna Haldar. Serampore, 1826.
21. The Encyclopaedia of Islam, Vol. 1-3, E.J. Brill.- Leyden, 1913 a, b, c.
22. The Encyclopaedia of Islam, Vol. 3. - Leyden: E.J. Brill. 1966 a, b, c.